

Babits Elza pilótájának kozmológiája¹

A cselekmény röviden

Az Örök Harc korának kezdete utáni negyvenkettedik évben a társadalmat irányító erők egy új tényező, a nők hadbahívása mellett döntenek, s így Elza, a tősgyökeres nyárspolgár Kamuthy, és az érzékeny Kamuthyné lánya is frontbehívót kap. A nőmozgalmak az egyenjogúságot látják ebben, a Kamuthy-féle filiszterek a haza iránti odaadást, a Schulberg-féle megfáradt értelmiségi pedig a kényszerűséget, a sors törvényét, melyen változtatni nem lehet. Elza örökölte anyja pacifizmusát és a korabeli nőkkel ellentétben nem rajong a frontszolgálatért. A vőlegénye, Dezső, szintén kitér a kapott parancsok elől, lelkiismereti okokból, s emiatt sok társához hasonló sorsban részesül: kivégzik egy halálsugárral.

A szülei protekciójának és saját pilótaismereteinek köszönhetően Elza Schulberg professzor, e filozofálgató, cinikus figura kísérője lesz. Schulberg orvos, s mint ilyen, kivételes előjogokkal bír. Nem kell például harcolnia, csakúgy mint a nyomorékoknak, s ha néha gyanús műtéteket vállal, hogy némely házaspár gyermekét születéskori csonkítások révén tegye képtelenné a frontszolgálatra, nem biztos, hogy csak a pénzért teszi.

Ő tesz említést először a Kis Földekről is. Minden egyes fejezet után ugyanis az író jegyzetei következnek arról a könyvről, melyet Schulberg olvas, s mely egy tudományos kísérletről szól. Valamivel az Örök Harc korának társadalma előtt élt ugyanis egy tudós – szól a könyv –, aki pusztán az örökös emberi kíváncsiságból kifolyólag alkotott egy mini-planétát, melyet minden tekintetben hasonlóná formált Földünkhöz. Mivel sokkal kisebb volt az igazi Földnél, a forgása is sebesebb volt, s így az idő is gyorsabban telt rajta, olyannyira, hogy egyetlen földi év alatt ott eonok múltak el. A professzor az ún. Kronomikroszkóp segítségével – mely Einstein elméletét felhasználva képes lelassítani a külső megfigyelő számára az apró planétán lezajló eseményeket – érdeklődve figyeli csöppnyi teremtése fejlődését. S valóban – adatokat gyűjthet, vizsgálódhat, beláthatja mindazokat a földtörténeti ós-, ó-, és középkorban játszódó eseményeket, amiket a valóságban mi csak fossziliákból vagyunk képesek rekonstruálni. És jól kihasználja az idejét: feljegyzéseket, jegyzeteket készít az apró égitest fejlődéséről, mígnem váratlan fordulat történik: mikor már megjelent, s burjánzani kezdett az élet e apró Glóbuszon, ahogy Babits nevezi a kis bolygót, egy hatalmas üstökös metszi a Föld keringési síkját, s még egy ennél meglepőbb esemény is történik: az égitest gravitációs szorításával magához rántja a Kis Földet, kiszívja magával az ürbe, s újabb harminc évig, míg ismét földközébe nem ér, elrabolja a kutató tekintetek elől. Újabb adatokat már csak az utolsó fejezet végén lévő ötödik jegyzetből tudhatunk meg róla, harminc év után, az Örök Harc korszakának kezdete előtt nem sokkal visszatér az üstökös, csakhogy ekkorra már nem kutatja a közelében keringő Kis Földet senki, csak a tudós, aki annak idején alkotta. S mert otthonában ekkorra valószínűleg már ügyis kivégzés vagy öngyilkosság lett volna a sorsa, mert megtagadta hogy fegyvereket készítsen, felfedezésvágyában a Kis Földre veti magát. Rövid időn belül feléli annak teljes levegő- és vízkészletét, így magával együtt elpusztítja minden teremtményét. Ez tehát a kozmológiai modell, amely – csakúgy mint Elza története, aki menekülésvágyában az ellenség földjére kerül s fogságba esik, mígnem nemsokára már azon kapja magát, hogy elfogadva a rivális tömb ajánlatát, saját szülőföldjét, önnön városát kezdi bombázni – egy örök és végeérhetetlen, fatalisztikus szemléletét rejti.

---

¹ BABITS MIHÁLY: Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom. (1933)

A kozmológiai probléma

A Kis Föld történetét úgy vettem észre, hogy nem indokolja semmilyen koncepcionális vagy témából adódó kényszerítő erő, nem volt tehát „muszáj” a történetbe szőni, ha tehát mégis ott van, annak oka van. (Az *Elza pilóta* a kis földről szóló jegyzetek nélkül is megdöbbentő és erősen idegborzoló alkotás lett volna, s Babits ahhoz túl jó író volt, hogy egész egyszerűen sajnálatból áttegye a disztópiáját egy másik világra, hogy kedvezzen az olvasóinak, ahogy erről pl. Németh László ír.) Szerintem az itt felmerülő filozófiai probléma adja a mű tulajdonképpeni lényegét, és semmiképpen sem tekinthető pusztán egy ügyes kibúvónak az örök háború Földünkre vetülő rémképe alól.

Az *Elza pilóta* első irodalmi ismertetői közé tartozott Schöpflin Aladár, aki a *Nyugat* 1933. dec.1-i (23.) számában közölt egy négy oldalas ismertetést a műről. Főként rá hivatkoznak a későbbi elemzők is, amikor a kis föld története (majdhogynem véletlenül) szóba kerül a cikkekben, mert ő vetette fel, hogy a jegyzetek főként Einstein relativitáselmélete talajáról értelmezhetőek.

A mű kozmológiájának alapproblémáját tehát a következőképpen látom: a kis föld történetek bevonásával Babits tulajdonképpen kétféle filozófiát vegyít, melyek látszólag ellentmondanak egymásnak:

1. Deista világmodell, mely szerint Isten megteremtette, majd magára hagyta a világot (ezen nem változtat az, hogy itt a történet végén azért visszatér, hogy beteljesítse a világvége-víziót, az elhagyás akkor is tény).

2. Misztikus világmodell, mely szerint ugyanaz van fent, mint lent, s minden rendszer más-más méreteken a végtelenségig ismétlődik (hogy elszakad-e a kis föld az anyabolygótól, lényegtelen, hiszen annak világát semmilyen külső esemény sem zavarhatja; mindegy tehát, milyen közegben van).

A kettő közötti ellentmondás első látásra feloldhatatlannak látszik, hiszen a második modell nem számol külső tényezővel, nincsen külső univerzum, ahová az Isten elmehetne, miután magunkra hagyott bennünket. Miképpen lehet így ezt a művet értelmezni? Erre kíséreltem meg egy feloldást nyújtani.

A deista felfogás szerint az Isten külön van a teremtésétől, tehát a kis földek nyilván egy hiperbola szerint fognak az anya-bolygójuktól távolodni (időben és térben: a méret és az idő folyton közelít a nullához, de azt sosem éri el: a kis földek gyorsulnak és zsugorodnak). Minden kis föld szülni fog egy még kisebb földet, amelyik szintén létrehoz egyet, de ahogy nincsen legkisebb tört szám, a kis földek teremtődése sem fog soha véget érni, mivel a *kölyök-bolygó* (Babits írja így) minden esetben hamarabb alakul ki, mint ahogy elpusztul a világ. A misztikus (panteista) modell valójában ugyanezt mondja ki: ami fent van, az van lent is: az ember isten legtökéletesebb képmása: amit a mikrokozmosz tartalmaz, azt tartalmazza a makrokozmosz is, míg nem a kettő (az ember és az Isten) fúzióra nem lép. Ez egy ugyanolyan hiperbolaként lenne ábrázolható, mint a másik rendszer, hiszen a kettő ugyanaz: az Isten itt hiába van benne a rendszerben, mivel ismét és ismét kialakul, és ilyenkor csak mintegy részhalmaza lesz önmagának (mint a fraktálgeometriában, ld. az ábrát).

Márpedig, ha ez hiperbola, akkor ez azt jelenti, hogy a görbe *sohasem* fogja elérni az x vagy y tengelyt, ami a folyamat végét jelentené. Tehát ez egy időben (csakúgy mint térben) végtelen folyamat lesz, egy örökké keletkező és örökkön pusztuló világ, de sohasem fog elpusztulni. (Ugyanakkor a világvége kis földön való megtörténte tény.) De a struktúrának nem lesz vége, mert a *rendszer* így egyetlen állandó, időn és téren kívüli tömbbe fagyott univerzumot ábrázol, egy kaleidoszkópot, amelyet nem lehet többé forgatni: statikus ez a világegyetem, mégpedig dinamizmusában statikus, mert úgy zajlik benne a mozgás, hogy maga a rendszer (Isten) közben teljesen változatlan marad. A világvége nem jön el, és ennek az univerzumnak sincs ugyanúgy befejezése, ahogy a harcnak sem (Örök Harc = evolú-

ció). Mi más ez, mint egy örökkévalóság? Egy ki nem fejtett analógia a bibliai örökkévalóság-fogalommal.

Azonban a matematikában vannak egészen érthetetlen folyamatok is. Ilyen például, hogy a párhuzamosok a végtelenben metszik egymást, ez egy tétel. Ezt ugyan senki sem érti, mégis be lehet bizonyítani. Ugyanígy van ez a hiperbolával is: a végtelenben a hiperbola ugyanis (elméletileg) mégiscsak metszi az x és y tengelyt. Az univerzum tehát véget kell érjen egyszer, ha komolyan vesszük az örökkévalóság (=végtelen) fogalmát. S egy olyan világegyetemet kapunk így, amely egyszerre statikus és dinamikus, pusztuló és keletkező, mozgó és álló (változatlan), ugyanakkor el is pusztul, meg nem is pusztul el.

Mindez első látásra teljes képtelenségnek, ellentmondásnak tűnhet, azonban van feloldása. Olyan ez, mint a számegegyenes: van egy pozitív oldal (keletkező világegyetem, végeérthetetlen harc, dinamizmus) és van egy negatív oldal (pusztuló világegyetem, véget érő harc, statikusság). S ha jobban megvizsgáljuk, kiderül hogy a két végtelen (mert a számegegyenes mindkét skálája végtelen) valójában egyetlen *egységet* alkot. Ez lehet az az egység, amit Hamvas Béla úgy említett, hogy *Egy*, a kínaiak úgy neveznek hogy *Tao* vagy *Wu Chi*, a keresztények pedig többnyire azt mondják rá hogy *Kezdet és Vég, Alfa és Omega... azaz Isten*.

Einstein és a relativitás

A relativitáselmélet kiszakította az embert a korábbi newtoni mechanika 'minden befejezett' állapotából, és a világegyetemet viszonylagossá tette. Nem lehetett többé száz százalékos biztonsággal kijelenteni, hogy a Föld zuhan a Nap felé, illetve hogy a Nap a Föld felé – a korábbi eukleidészi geometria is sérült, ahogy Einstein felvillantotta a lehetőségét olyan állapotok egész sorának, ahol a háromszög szögeinek összege nem 180 fok.

De ha minden relatív, mondhatjuk-e, hogy Isten teremtése kitüntetett helyzetű? – veti fel a kérdést Babits. Sőt. Ha Isten teremtése is viszonylagos, könnyen meglehet, hogy a mi nézőpontunk a hibás, és a valóságban nem is csupán egy teremtés van, hanem több teremtés, mert egyetlen dolog önmagához képest mindig ugyanolyan. Kell tehát egy külsőbb rendszert, egy másik nézőpontot is feltételezni, ami beteljesítheti ezt a relativitást. A relativitás kimozdította az emberiséget középponti szerepéből, és a tudomány által is igazolta, hogy a világegyetem szerkezete – melyet Isten teremtett – egészen másféle is lehet, mint ahogy azt mi gondoljuk; attól függ mindössze, hogy honnan nézzük. És ha ez így van, akkor (és ez nagyon fontos) *egy-másnak látszólag ellentmondó dolgok is létezhetnek egyetlen egységként*. Létezhet például egy olyan világ is, amelyben Isten van is, meg nincs is – attól függ, honnan nézzük, mert minden relatív. Az ellentmondások tehát lehet, hogy nem is ellentmondások, hanem egymásnak kiegészítő oldalai, ha egy magasabb rendszer vagy harmadik nézőpont felől közelítünk hozzájuk: az űrhajóban ülő megfigyelő minden gond nélkül elérné a fénysebességet (ha közben nem préselődne egy apró fekete lyukká), míg a kinti szemlélő szerint ez sohasem következhet be (az űrhajó sebességének az időhöz rendelt hiperbolája ugyanis sosem fogja érinteni az x (vagy y) tengelyt, mivel a hajtómű a lassuló idő miatt sosem fogja tudni a mi rendszerünkben elégetni azt az atomot, ami a fénysebességig lökné) – míg a hajóban ülő megfigyelő számára – mert másképp érzékeli az időt – a fénysebesség elérése tény.)

Babits világában tehát több teremtés alakult ki, hogy beteljesítsen egy antiutópia-elméletet. Ezáltal viszont éles kontrasztba került a mi világunkkal, azaz Isten teremtésével. Ha ugyanis létezik egy relatív világegyetem – a Kis Földek rendszere –, láthattuk, hogy az Isten, az ember és a világ számunkra megszokott felfogásának megkérdőjelezéséhez vezet. Válaszúthoz érkeztünk tehát. Vagy elfogadjuk a relativitás elméletét és az általa felépített világmodellt – hódolva az emberi tudománynak és az experimentális verifikáció elvének (kizárva Istent, mint rendszeralkotót, hiszen Isten rendszere nem lehet relatív, mert akkor a jó és rossz fogalma értelmét

veszteni, hiszen iránypontok nélkül ezek megkülönböztethetetlenekké válnának), vagy kizárjuk a tudományt, és az emberi megismerést elvetjük, a világegyetem lényegi tulajdonságait pedig valahová a transzcendensbe száműzzük. Ebből viszont az következik, hogy Babits univerzumában (azaz a *mi* világunkban) nem érvényes a relativitás, mert azt az Isten teremtette. S ha a tudomány szerint mégis létezik, Babits világegyeteme (=Einstein világegyeteme) egy és ugyanaz, és relatív, a Kis Földek misztikus rémképe disztópiához méltóan igenis rávetül a mi világunkra, létezhet, és az író szerint nagyobb súllyal létezhet mint a remény, hogy talán mégis Isten teremtésében élünk, ahol a jó és a rossz elkülöníthető fogalmak. Csak akkor nyújthat reményt a regény, hogy az örök harc eseményei nem a mi világunkban játszódtak, ha a hitet és a vallást választjuk, mert ott nincs helye relativitásnak.

Darwin és a relativitás

Az elv, amely Darwin tanait összekapcsolja Einsteinéival, nemcsak a tudományos megközelítés, azaz a módszer, hanem az is, hogy a fajelméletben szintűgy nem létezik a jó és a rossz fogalma. Az evolúció nem ismeri ezt a megkülönböztetést, mert mindkét dolgot – a jót és a rosszat is – *relativizálja*. A nagy hal megeszi a kis halat – de ettől a nagy hal még nem lesz gonosz, sőt: a kis hal is még kisebb halakat eszik – tehát ő is gonosz, vagy jó – ahogy nevezzük, hiszen mindez a *faj fennmaradását* szolgálja. Az evolúció relativizálja a méreteket: mindig akad egy „még nagyobb” hal, a csúcsragadozókat pedig a mikrobák eszik meg.

Ha megnézzük, az evolúciós világkép nem más, mint szüntelen fejlődés, az életnek korszakokon és eonokon át történő önmagát meghaladása. Kivéve, ha... ha az evolúció nem más, mint önmaga sorozatos ismétlése megfelelő rendszerekben és méretekben. Ezzel Babits világrendszerében az evolúció valamilyen szintű kritikája is benne van. Az evolúció lényege, hogy fogadjuk el az életet (az állati, emberi és társadalmi létet is) olyannak amilyen, hiszen az evolúció célja önmaga meghaladása, a folytonos fejlődés, és nem a tökéletesség elérése. Hiszen ha valamelyik faj, vagy akár maga az élet folyamata már most *tökéletes* lenne, az azt jelentené, hogy „halott”. A folyamat befejeződött és megállt, minden a végére ért, nyugvópontra, elveszítve erejét és dinamizmusát, mindazt a lendületet, ami élővé teszi. Babits pedig tökéletessé teszi a társadalmát, végigvezeti az evolúció formálta világot a befejezésig és ekkor világvégét konstruál neki; beletaszítva abba az állapotba, ahol már igen kevés, szinte minimális esélye van csak a változásnak, a fejlődésnek (ez nála az Örök Harc állapota), s világa abban a pillanatban hogy ezt elérte, meghal. Rátelepül a tudós a Kis Földre, befejezést adva a szülő egyednek – megölve azt, ahogy a természet –, s a gyermek, viszi tovább az életet, amely így örökkévaló lesz, de mégis mindig ugyanolyan marad, mert a mutációt már nem viszi be a világába az író, csak a végzetet. Mivel *minden egy*, a Kis Földnek szükségképp olyannak kell lennie, mint a Nagy Földnek, egyébként nem halna meg, sőt szaporodhatna, s az így kialakult, sokszorozódott bolygókon megjelenő társadalmak szükségképp már nem lennének tökéletesek. A tökéletlenség mindig az *ember* jellemzője, és annak, ahogyan él. Vergilius akarattal vitt tökéletlenséget az eclogáiba, hogy élettel lássa el őket. A tökéletlen az ember jelzője, a tökéletesség Istené és az élettelen dolgoké. Babits tökéletes társadalma – de az egész univerzuma – ilyenképpen tökéletesen halott. S mégis szüntelenül él.

Isten és a relativitás

Éppen ezért (Einstein) látható, hogy Babits kozmológiája tulajdonképpen az értelem (=Darwin, logika, evolúció) illetve a szellem (=transzcendens megértés, Isten, spiritualizmus) harcát szemlélteti. Darwin (az anyag), és Isten (a szellem) kínál fel számunkra egy-egy alternatív világegyetemet, és nekünk döntenünk kell, melyiket válasszuk. A tudás keresése. Az einsteini világkép tudománnyal bizonyítja, hogy egy relatív világegyetemben élünk – Isten pedig azt mondja, hogy az ember nem

tökéletes, következésképpen az einsteini fizika is tévedhet. Az egyén joga a választás a kettő között, s ehhez nem használhatja fel a tudományt, mert az tévedhet is, ha az Isten világegyetemében létezőnk, de nem használhatja a hitet sem, mert a hit a tudatlanok kiváltsága, akiknek fogalmuk sincs az egyetlen örök valóságáról. A hit efféleképp a tudás hiánya, a bizalom, amely kiválóan működik Isten Univerzumában, de nem sok hasznát vehetnénk Einstein fizikájában. Hiányzik tehát az összekötő kapocs a két rendszer között, az a megismerési elv, amely mindkét rendszerben érvényesül – épp ezért ezek soha nem is hozhatók közös nevezőre. Illetve ha mégis egy harmadik rendszert keresnénk, megtehetjük ha egységben szemléljük e kettőt: de a tudás és nem tudás összege megint nem lesz más, mint maga az egész, ami tökéletes. Az embernek tehát jobb megmaradnia a kétkedésnél, mert ez a kétkedés és bizonytalanság teszi élővé, emberivé.

A valóságban Isten Babitsnál egy algoritmus, és ez örök, mint a DNS. Az algoritmus ismétlődése nem gyorsul és nem lassul, hanem egész egyszerűen létezik, mert ő maga az univerzum – úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy eleve elrendeltetett, determinált, s rajta változtatni nem lehet, mert nincsen külső tényező. Ha e képlet mindennek az eredete, akkor ami a teremtődés (önteremtődés?) után következett minden e képlet által történt. E képlet pedig Isten, aki volt és van, s önmagától jött létre, miként a legtökéletesebb gyémántok is önmaguktól kristályosodnak tökéletessé (egy algoritmus szerint). S a világ – ennyi. Elég szomorú lecsupaszítása a teremtés eszméjének.

Összegzés

1. Az a kiút, amit Babits az olvasónak meghagyott a regény végén, valójában csak látszólagos. A regény egy egész univerzumot taszított a folytonos pusztulás állapotába, és ez az univerzumból csak igen nagy nehézségek árán képzelhető el, hogy nem volna azonos a szerző világával.
2. A relativitás elméletének kozmikus kiterjesztésével a szerző megpróbálta az evolúció kritikáját adni, különös hangsúlyt fektetve arra, hogy ne az evolúció folyamatát, hanem a végeredményét és a hozzá vezető út minőségét vegye kritika alá. Hiszen az örök harc társadalma evolúciósan stabil, csak a végeredmény jelent egy egzisztenciális válságállapotot.
3. A mű ilyen értelemezése az egyént választásra készíti a kor tudományos-technikai forradalma és a hagyományos vallás által nyújtott Istenkép között, ami miatt a regény (amely ugyan besorolható a tudományos-fantasztikus kategóriába²) mégis a tudományos világnézet kritikáját adja.

---

² Ld. pl.: „Az a spekulatív formát tekintjük science fictionnek, amely a jelenben lehetetlennek tudományos vagy pszeudotudományos eszközökkel a lehetséges látszatát adja. Emellett spekulációit a modern tudományos világkép felismerhető vonatkozásaival s annak alapján kell megvalósítani.” GRAF, VERA: A science fiction definíciója. In: Kuczka Péter (szerk.): A holnap meséi – írások a sci-firől. Bp., 1973. 27-30. p.